

laas. In het vierde hoofdstuk gaat de auteur hoofdzakelijk in op de situatie in Nederland in de laatste vijftig jaar. Het laatste hoofdstuk is een beschouwing over het Samen-op-Weg-proces, waarin Zandt de vigerende meningen van een aantal kerkgenootschappen met betrekking tot de kerkmuziek naast elkaar plaatst en van lezenswaardig commentaar voorziet.

Iedere auteur weet, dat een boek nooit 'af' is. Ook op de huidige publicatie kan men het nodige aanmerken. Enkele voorbeelden uit het eerste hoofdstuk: het onderscheid in vijf 'Nederlandse Scholen' of 'generaties' (9) berust op een verouderde musicologische opvatting; een *cantus firmus* en een *tenor* (10) zijn in de veertiende eeuw géén uitwisselbare begrippen; de verwijzing in de eindnoot bij de — wel erg beknopte — omschrijving van de vakken, die Zandt als de *septem artes liberales* had kunnen aanduiden (12) is onvolledig; we vinden alleen de naam van Smits van Waesberghe, maar geen publicatie (ook niet in de bibliografie, terwijl deze naam in het register op personen ontbreekt), etc. Opmerkelijk is voorts dat de dissertatie van Jan R. Luth niet wordt genoemd.

Het boek is niet door een wetenschapsbeoefenaar geschreven. Daarmee dient men bij het lezen en de beoordeling van dit boek terdege rekening te houden. Men mag van de auteur niet verwachten dat hij van alle recente wetenschappelijke literatuur op de hoogte is, met name niet indien men bedenkt hoe bijzonder uitgebreid het in dit boek behandelde gebied is. De enorme hoeveelheid aan feiten die wordt gepresenteerd is evenwel indrukwekkend. Hierdoor zal de studie voor menig geïnteresseerd lezer de functie van *Fundgrube* kunnen vervullen. De omvang van de studie, alsmede de kwaliteit van druk, papier en reproducties verdienen respect.

A. A. Clement

A. van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen. Een mysterieuze broederschap zonder geheimen* (Zutphen:Walburg Pers, 1995, 206 blz., f89,-, ISBN 90 6011 930 4).

Dit rijk geïllustreerde en goed geschreven boek over de vrijmetselarij is zeker één van de beste publicaties die de afgelopen decennia over dit onderwerp zijn verschenen. De auteur, zelf geen maçon, is verbonden aan de Universiteit van Nijmegen als hoofddocent cultuur - en mentaliteitsgeschiedenis van de nieuwe tijd. Hij mocht bij zijn werk ruime medewerking ontvangen van de voormalige en huidige conservator van de verzamelingen (archief, bibliotheek en museum) van de orde van vrijmetselaren en verkreeg derhalve naast de nodige gedrukte bronnen ook prachtig beeldmateriaal ter beschikking.

Is de vrijmetselarij wel een geheim genootschap? Van de Sande vangt zijn studie aan met deze vraag en na een uitvoerige en heldere analyse, waarin de bekende complottheorieën en verdachtmakingen aan de orde komen, komt de schrijver tot de conclusie dat er van geheimen geen sprake is. Een ieder die zich op de hoogte wil stellen van de organisatie kan bij de Kamer van koophandel terecht, waar zoals van iedere vereniging de reglementen ter inzage liggen, terwijl de koninklijk goedgekeurde statuten in het Staatsblad zijn te lezen. Maar ook de symbolen en ritualen, eigen aan de vrijmetselarij, zijn voor een belangstellende buitenstaander in boeken en geschriften in de openbare bibliotheek te vinden. De auteur, die het meest geïntrigeerd werd door de vrijmetselarij als cultuur fenomeen, ziet in het besef van rentmeester te zijn van een eeuwenoud cultuurgoed, de eigenlijke beleving van het vrijmetselaarsgeheim: de innerlijke ervaring die vrijmetselaren onderling delen bij hun bezoek aan de loges.

Uitvoerig besteedt de schrijver aandacht aan de geschiedenis van de vrijmetselarij in Nederland en België, maar ook in andere landen voorzover het zijn speurtocht betreft naar de bron-

nen van het object. Enerzijds schetst hij de feitelijke oorsprong en ontwikkeling in samenhang met de culturele en maatschappelijke omstandigheden in de diverse landen, anderzijds de mythologisering (de Griekse en Egyptische mysteriën, de profeten uit de joodse historie, de Tempelridders etc.) die door de vrijmetselaren zelf van hun verleden is gemaakt. Van de Sande gaat uit van recente Engelse wetenschappelijk publicaties bij zijn oordeelvorming over het geboortjaar van de vrijmetselarij. Hij komt tot de conclusie dat de eerste loge, 'Mary Chapel' genaamd, in Edinburgh door Sir William Schaw (1550-1602), bouwmeester van koning Jacobus VI, in 1599 werd opgericht. Eerst in 1717 kreeg de vrijmetselarij haar huidige vorm, toen vier Londense loges zich in een landelijke organisatie verenigden. In de tussenliggende eeuw zouden vele stromingen als het hermétisme, de kabbalistiek, de alchemie en de rozenkruisers-beweging in een soort kruisbestuiving invloed hebben uitgeoefend op ritualen en symbolen van de vrijmetselarij, aldus Van de Sande.

De eerste loge in de Lage Landen zien wij in Den Haag in 1734. Het was een deftig, orangistisch en pro-Engels gezelschap, dat reeds na een jaar door de Staten van Holland werd verboden. Maar al spoedig bleek dat ondanks grote weerstand van de katholieke en gereformeerde kerk de maçonnerie in de tweede helft van de achttiende eeuw zich in zeer snel tempo verbreidde. Het was de hoogzomer van de Verlichting die samenviel met de gouden tijd van de vrijmetselarij. Uitvoerig beschrijft de auteur de uiteenlopende ontwikkeling in Nederland en België. Het burgerlijke karakter van het logeleven in het noorden, dat zich spiegelde in de prinselijke glans (Prins Frederik werd in 1816 tot Grootmeester gekozen en bleef dit tot 1881!) en de politieke aspiraties van onze zuiderburen, waar de loges zich ontwikkelden tot een liberale zuil. Ook de houding tegenover de katholieke kerk werd in België steeds agressiever en de orde kreeg een sterk anti-religieus karakter. De vrijmetselarij in België en Nederland groeide steeds verder uit elkaar en het verschil tussen de angelsaksische en mediterrane vrijmetselarij, die zich in West-Europa duidelijk aftekende, vond zijn weerspiegeling in de Lage Landen. De houding van de katholieke kerk, die zich vanaf de pauselijke bul uit 1738, tot na de enigszins genuanceerde formuleringen tijdens het Vaticaanse Concilie, krachtig tegen de vrijmetselarij heeft verzet, wordt door de auteur uitgebreid en deskundig besproken.

Het boek van Van de Sande, dat vele hier niet genoemde aspecten van het fenomeen behandelt zoals onder andere de positie van de vrouw, de invloed op de carrière van de leden, de kunst en de vrijmetselarij, de vervolging tijdens de Duitse bezetting, verdient onze waardering. Maar ook een kritische kanttekening is hier op zijn plaats. Een notenapparaat in het boek wordt node gemist. Hoewel bij ieder hoofdstuk een literatuuropgave wordt vermeld, is het vaak niet na te gaan waar de schrijver de gegevens vandaan heeft die hij in de tekst gebruikt. Opvallend is dat een aantal landelijke figuren, die in de vrijmetselarij in ons land een belangrijke rol hebben gespeeld, in het boek niet worden vermeld. Ik denk hierbij onder anderen aan de theoloog en Tweede kamerlid voor de SDAP, ds. G. W. Melchers (1869-1952) en de secretaris van de Stichting van de arbeid, mr. B. C. Slotemaker (1895-1952).

G. W. B. Borrie

R. J. A. van Gils, W. Klinken, H. Roozenbeek, *Bergen op Zoom als militaire stad* (Brochurereeks van de Sectie Militaire Geschiedenis XVI; Den Haag: Sectie Militaire Geschiedenis Koninklijke Landmacht, 1996, 152 blz., ISBN 90 70677 43 1).

Met het uiteenvallen van de Sovjetunie en de opheffing van het Warschaupact kwam er een